

KUR'ÂN-I KERİM'DEN DİVAN ŞİİRİNE YANSIYAN YORUMLAR

Interpretations Reflecting from the Qur'an to Divan Poetry

Halil İbrahim HAKSEVER

Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, h.haksever@hotmail.com,
orcid: 0000-0002-7801-3667

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received: 18.12.2023

Kabul/Accepted: 02.03.2024

DOI: 10.51592/kulliyat.1406478

Anahtar Kelimeler

Divan Şiiri, Kur'an, telmih, yorum.

Keywords

Divan Poetry, Qur'an, reference, interpretation.

ÖZ

Divan şiiri edebiyat tarihimizde İslam dini etkisinin en çok görüldüğü dönemin ürünüdür. Bu dönemin şairleri Kur'an ayetlerinden, Hz. Peygamber'in hadislerinden ve bunlardan neşet eden dinî ilimlerden öğrenip anladıklarını şiirlerinde yansıtmaya çalışmışlardır. Edebî metinlerde görülen dinî bilgiler eğitsel amaçla da sanat amacıyla da ele alınmış, şair tarafından ihtiyaç hissedildiği kadar kullanılmıştır. Klasik Türk şiiri dikkatle incelenirse, ayet ve hadislerden alınıp yorumlanarak sanatın diline aktarılan bilgilere, dinî konu ve meselelere işarette bulunan ifadelere sıkça rastlanır. İslam'a ait çeşitli bilgi, düşünce ve duygular şairlerin zihin ve anlayış süzgecinden geçtiği şekliyle metinlere yansımıştır. Şairler öğrendikleri dinî bilgileri içinde yaşadıkları kültürün geleneğine uygun olarak anlamışlar, ilim-sanat erbabının ve halk kitlelerinin kabulüne mazhar olacak şekilde yansıtmışlardır. Daha çok tasavvufî düşünceyle yoğrulmuş halkın din idraki, aynı düşünceyle yetişen divan şairinin sunduğu dinî anlayışa uzak değildir. Divan şiirinde tasvir edilen kâmil insan tipi ve benimsenen hayat tarzı, onların dinî kaynaklardan öğrendikleri bilgilerle uyumludur. Unutulmamalıdır ki, şairler kendi anlayış ve yorumlarını edebiyatın dil ve estetik kaidelerine bağlı kalarak, çeşitli edebî sanatları ve anlatım tarzlarını kullanarak dile getirmişlerdir. Makalede din-sanat ilişkisinden hareketle klasik şiirimizin Kur'an ile irtibatı, şiir metinlerinde ayetlere nasıl telmihlerde bulunduğu, ayetlerin gazel ağırlıklı şiire nasıl bir yorumla yansıdığı gibi hususlar üzerinde durulacak; hakikati düz ve yalın bir ifade şekliyle değil, şiir diliyle gerektirdiği için "farklı söylem" örnekleri sunulacaktır.

ABSTRACT

Divan poetry is the product of the period in our literary history when the influence of the Islamic religion is seen the most. The poets of this period tried to reflect in their poems what they learned and understood from the verses of the Qur'an, the Prophet's hadiths and the religious sciences that emerged from them. Religious knowledge seen in literary texts was handled for both educational and artistic purposes and used as much as the poet needed. If classical Turkish poetry is carefully analyzed, one can frequently come across information taken from verses and hadiths, interpreted and transferred to the language of art, and expressions that point to religious issues and matters. Various knowledge, thoughts and feelings of Islam are reflected in the texts as they pass through the filter of the poets' mind and understanding. The poets understood the religious knowledge they learned in accordance with the tradition of the culture they lived in and reflected it in a way that would be accepted by the scholars and the masses of the people. The religious understanding of the people, who were mostly molded by Sufi thought, is not far from the religious understanding presented by the divan poets who grew up with the same thought. The type of perfect human being depicted in divan poetry and the lifestyle adopted are in harmony with the knowledge they have learned from religious sources. It should not be forgotten that the poets expressed their understanding and interpretations by adhering

to the language and aesthetic principles of literature and using various literary arts. This article will focus on issues such as the connection of our classical poetry with the Qur'an, how verses are referred to in poetry texts, and how verses are reflected in poetry based on ghazals; examples of "saying it differently" will be presented, not in a plain and simple expression of the truth, but because the language of poetry requires it.

Atıf/Citation: Haksever, H. İ. (2024), "Kur'ân-ı Kerim'den Divan Şiirine Yansıyan Yorumlar", *Külliyyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Hasan KAVRUK Armağan Sayısı, 22(Mart), 185-196.

Sorumlu yazar/Corresponding author: Halil İbrahim Haksever, h.haksever@hotmail.com

GİRİŞ

Sanatın dinle ilişkisi çok belirgin bir gerçektir. Hayallere ve düşünceye şekil vermeye çalışan sanatkâr, estetik duygu ve bilgi birikimini kullanırken bu anlayışın dayandığı din duygusunun etkisinden uzak değildir. Sanatkârın bedîî duygu ve bilgilerinin oluşumunda bir inanç sistemi olan dinin tesiri her zaman görülmüştür. Dinî inanışlarda sanatın haricî bir süs değil, bütün dinî faaliyetlerde bulunması gereken zarurî bir unsur olduğu dile getirilmiştir (Köprülü 1989: 50). İslam inancında diğer inanışlarda olduğundan daha yoğun biçimde sanatın yeri ve etkisi vardır. Âlemdeki varlıklara tevhit penceresinden bakan bir sanatkâr için sanatın gayesi insanlara yüce Yaratanı düşündürmektir (Farukî 1991: 197). Yarattıkları bütün varlıklarda bir güzellik olduğuna inanan Müslüman sanatkâr, güzelliği var eden değil keşfeden kişidir. Mutlak Cemal sahibinin sofilikten gelen bir düşünce ile "gizli bir hazine" olduğuna inanılması, Müslüman sanatkâr zihninde bir estetik teori olarak yerleşmiş, bu güzelliğin keşfedilip beyan edilmesi sanatın gereği olarak kabul edilmiştir (Ayvazoğlu 2000: 148). Ahiret saadetinin yanında yaşanan hayatı güzelleştirmeyi de hedef alan İslam'da iman, ahlak ve sanat beraberliği söz konusudur. Kişi, imanını ve maneviyatını bu inanca uygun sanat eserlerinden edindiği estetik duygularla pekiştirip derinleştirebilir. Nitekim İslam düşünürleri "mutlak güzel" olan Allah'ın eserlerinde görülen güzellik ve ahengi, insanın bütün işlerine ve eserlerine yansıtması gerektiğini söylerler (Çağrı 1988: 516).

Tevhit inancına bağlı Müslüman sanatçı tabiatı temaşa ederken oradan yansıyan güzelliğin idrakinde olup "teşbih ve tenzih" ilkelerini göz önünde bulundurur, ruhunda biriken manevî haz ile hissiyatını eserine yansıtır. Üretilen her nevi sanat eserinden bir mesaj ve zevk alabilmek de eserin içinde vücut bulduğu din kaynaklı kültürel ortamı sahîh bir şekilde tanımayı gerektirir. İslam'ın varlık ve hayat anlayışı tam bilinmeden, Müslüman sanatkârların ürettiği sanat eserlerini doğru olarak anlayıp değerlendirebilmek mümkün değildir (Koç 2009: 38). Edebiyatın güzel sanatlarla ortak estetik kurallara sahip olduğu ve edebî eserlerin de bir sanat ürünü sayıldığı düşünülürse, şiir metinlerinde dinî inanış ve duyguların etkisinin olacağı anlaşılır. En saf şiir bile içinde yaşadığı toplumun inanç ve kültürünü yansıtır. Her edebî eser estetik zevk ve duygulara hitap ettiği gibi din, felsefe, ahlak, psikoloji vs. ilim dallarıyla da yakından ilişkilidir (Okay 1994: 396). Klasik Türk şiirinden bahseden temel eserlerde, bu edebiyatın beslendiği ve yararlandığı kaynaklar arasında din ve dinî ilimler başta gelir. Şairler manayı söze dökerken önemli derecede İslami literatür bilgisine ve hissiyatına sahip olmalıydılar. İçinde yaşadıkları sosyokültürel ortam onlara bu ilgi ve duyguyu doğal olarak yükler, sanatlarını icra için malzeme olarak verir. Din ve dinî kültür divan şairleri için çok önemli bir sermayedir. Dine yaslanan bu kültüre yeteri kadar sahip olunmadan ortaya konan eserler sanat adına zayıf kalmış veya tam vücut bulmamış demektir. Burada üzerinde durulması gereken mesele, dinle irtibatlı

duygu ve bilginin edebî esere nasıl yansıtıldığı, dinî hakikatlerin nasıl bir dil ve üslûpla şiirde kullanıldığıdır. Bir sanat eseri olan şiirde İslami muhtevanın tespiti ile bunların sanat metnine yansımış yorumlarının bilinmesi, konunun anlaşılması açısından önemlidir.

1-Din İle İrtibatlı Şiir

Bütün uygarlıklarda din ile ilişkili olan şiir, Arap coğrafyasında da itibarlı bir konumdaydı. Daha çok kabile asabiyeti, kahramanlık, mersiye, aşk, hiciv, övünme gibi konuların işlendiği cahiliye döneminde şiirin önemi büyüktü. Bir yarışma alanı ve üstünlük sebebi olarak kabul ettikleri “söz”, Arapların nezdinde anlaşma vasıtası olmaktan öte sihirli ve dinî niteliği olan bir kudrete sahipti. Öyle ki, şairlerin bilgi ve ilhamlarını cinlerden ve Tanrı’dan aldıklarına inanılırdı (Banarlı 1971: 128). İslam dininin zuhuruyla Arap şiirine dinî muhteva dâhil olmaya başlamış, tevhide ve İslam ahlakına yönelik konular işlenir olmuştur. Dindeki konumu ile ilgili görüşler ve kanaatler ortaya konan şiirin, Asr-ı saadette Hz. Peygamber tarafından bir cihat silahı olarak görülüp İslam’ın ilâsına vesile kılındığı, onun dini yücelten şiirleri dinlediği ve şairlerinin olduğu bilinmektedir (Durmuş 2010:148). İlk dönemlerden itibaren Kur’an’ın ifade kudretini örnek alan şairler hayal ve düşüncelerini onunla süslemeye, zihinlerini onunla doldurmaya gayret etmişlerdir. İslam’ın neşet ettiği topraklarda İlahî kelamın ve nebevî sözlerin fazlasıyla etkilediği şiir metinleri görülmeye başlamış; zamanla fethedilen topraklarda İslam kültür ve medeniyeti ilerledikçe şiirle ilgili bilgi alanı genişlemiş, çeşitli İslam devletlerinde çok sayıda şair yetişmiştir. Devam eden asırlarda Kur’an-ı Kerim, Arapça ile birlikte bütün Müslüman milletlerin dillerini etkileyerek edebiyatlarını İslami bir niteliğe dönüştürmüştür (Farukî 1991: 372).

Türklerin İslam’ı kabulüyle önce Orta Asya’da, sonraları Anadolu’da edebî ürünlerini veren dinî nitelikli şiirin İslam ile mezc olduğu bir vakiadır. Bu şiirin muhtevasında İslam’ın nasıl ve ne miktar yer aldığı hususu ilgi çeken ve üzerinde düşünülen bir meseledir. 11-12. yüzyıllarda kaleme alınan ilk Türkçe eserler, tarihî ve sosyal bir karakter taşımanın yanında dinî muhteva ağırlıklıdır. Devamı Anadolu’da gelen ve tekâmülünü divan şiirinde göreceğimiz dinî içerikli şiir geleneğinin başlangıcı Orta Asya’da kaleme alınan bu ilk metinlere dayandırılır. Bir kolu bu coğrafyada kalıp yaygın olarak Anadolu’da 13-19. yüzyıllarda vücut bulan klasik Türk şiiri, içinde doğup geliştiği sosyal ortam sebebiyle dinden fazlasıyla etkilenmiştir. Çeşitli İslami ilimlerden, bu ilimlerin ve sosyal hayatın etkisiyle oluşan kültürden ve estetik unsurlardan beslenen şairlerin poetikasının temelini de din oluşturur. Bu husus sadece dinî niteliği çok belli tür ve konularda yazılmış olanlarda değil, ilk bakışta beşerî/dünyevî gibi görünen metinlerde bile böyledir. Kur’an’ın tesiri şairlerin kaleme aldıkları metinlerin neredeyse hepsinde kendini göstermiş, nazımda olduğu gibi nesirde de edebî sanatlar aracılığıyla asırlarca var olmuştur.

Şairlere söz güzelliğinde yol göstericilik yapan, fesahat ve belagatte aşılamayan zirve olarak kabul edilen Kur’an-ı Kerim’in nazmı, ifade mükemmelliğinin örneği olarak şairlerin zihninde bir pusula gibidir (Okay-Kahraman 2010: 159). Zihin ve gönüllerine adeta Kur’an haritası çizili olan şairler gelenek çerçevesinde şiirin pek çok konu ve malzemesini bu kaynaktan edinmişler, sosyal hayattan aldıkları ile de mezcederek şahsî kabiliyetlerine ve yorumlama tarzlarına göre mısralara dökmüşlerdir.

Din ve dinî düşüncenin divan şiirinde yer almasında tasavvufun ve vahdet-i vücud anlayışının büyük etkisi olmuştur. Özellikle 15. asırdan sonra Osmanlı şairleri için cezbedici bir nitelik gösteren vahdet-i vücud düşüncesi, şairlerin sanata yansıyan dinî yorumlarının şekillenmesinde önemli bir etken olmuş; “kültür çevrelerinde farklı bir çehreye bürünen İslam medeniyetinin gerçeklik kavramını belirlemiştir” (Ayvazoğlu 1989: 68).

Müslüman Doğunun sanat anlayışı üzerinde düşünen Batılı araştırmacılar, klasik şairlerimizin kutsal kitaptan nasıl yararlandıklarına dair görüşler ortaya koyarlar. Divan şairlerinin metnin zahirdeki anlamından başka batındaki manalara da işaret ettikleri, kullandıkları sembolik temsil diliyle “üst hakikati” ifadeye çalıştıkları, Kur'an-ı Kerim'de çeşitli mana katmanlarının bulunması gibi onların da şiirlerine farklı yorumlara müsait anlamlar yüklemiş oldukları, konu üzerinde düşünen yabancıların ortak görüşleridir (Okuyucu 2004: 76-77). Klasik şiirde başlangıçta İslam dışı gibi görünen unsurların, tasavvufun etkisiyle gittikçe manevileşip İslami hüviyete büründüğü belirtilerek aşkın önemine vurgu yapılmıştır. Zira “Aşk insanı baştan çıkarır ama dinin hakikatine de ancak aşk ile ulaşılır” (Holbrook 1999: 406). Osmanlı şiirinde pek çok edebî metnin altında “gizli ve ruhsal bir anlam” yattığını düşünen Gibb, gazellerde görülen zevk ve eğlenceli hayata düşkünlüğü de “gerçekte dolmuş bir kalbin boşalması ya da Allah aşkından dolayı sarhoşluk” olarak niteler (Gibb 2011: 30).

Kur'an-ı Kerim'in divan şiirine kaynaklık etmesi geniş bir çerçeve oluşturur. Kur'ânî değerleri ve bununla oluşan dinî kültürü sanatına yansıtarak insanlara sunmak isteyen şair, oradaki pek çok bilgiyi şiirine taşır. Şairler, özel olarak yararlanmak istedikleri herhangi bir ayetteki manayı da çoğunlukla doğrudan aktarma olarak değil, yorum (tevil) ile ifade yoluna gitmişler, ilahi kitaptaki değerleri şiirde kullandıkları simgelerle göstermeyi tercih etmişlerdir. Klasik Türk şiirindeki binlerce mısra bu kabil simge ve işaretlerle doludur. Bundan dolayıdır ki, şairler sevgilinin boyunu vahdetin sembolü “elif”i hatırlatan servi ile, çok küçük olarak vasf ettikleri dudağı yine vahdeti çağrıştıran nokta, kaşını secde mahalli olan mihrab ile ifade etmişlerdir. Yine harflerin yazılış şekilleriyle “kıyam, rukû, secde” gibi kulluk vecibeleri arasında benzerlik ilişkisi düşünmüşlerdir. Hatta şairlerin dertli âşık rolüyle bedenlerini yara bere içinde, lafza-i Celâl'in harflerini kullanarak “âh” eder şekilde tasvir etmeleri de bir İslami inanişâ delalet etmektedir (Kurnaz 1997: 427). Bu durumda şairler, Kur'an'ın zahirî ibaresinden çok simgesel ve kültürel anlamını nazara vermiş olurlar. Kültürün ürettiği dinî değerleri, kimisi Kur'an'da geçen bazı kavram ve sembollerle sanat metnine yansıtma, bir yönüyle Kur'an'ı çağa taşımaktır. Buna benzer sanat eserlerinde İslami çağrışımlı mana taşıyan simgelerin kullanılması, kitleleri iyilik ve hayra yöneltme amacı taşıdığı sürece faydalı görülmüştür. “Referans kaynaklarından kültüre içerik kazandırma yollarından biri olan bu anlama ve yorum tarzı halk arasında Kur'an'dan faydalanmanın en yaygın şeklidir” (Paçacı 2002: 400).

Divan şairlerinin, tesirinde kaldıkları Kur'an'ın izlerini eserlerinde gösterme arzu ve istekleri onların biraz da “Müslüman sanatkar” olmalarının sonucudur. Dinle doğrudan ilgisi olmayan bilgi alanlarından da etkilenmiş olsalar bile, temelde onların ve içinde buldukları toplumun değerler dünyasını İslam ve Kur'an oluşturmuştur. Dolayısıyla kendilerini -şahsî yaşantıları bir yana- sahip oldukları dinî değerleri ürettikleri sanat eserlerinde göstermekle yükümlü hissetmiş olmalıdırlar. Başlangıçtan itibaren Kur'an merkezinde oluşan medeniyet, müntesiplerini de bu kültürün taşıyıcısı durumuna getirmiş, bunun sanat çevrelerinde ve toplum hayatında yaşatılması gibi bir sorumluluğu belki daha çok âlimlere ve şairlere yüklemiştir. Şairler de kaynaklardan aldıkları

tesiri, meşgul oldukları sanat disiplininin dil ve yöntemleriyle eserlerine yansıtılmışlardır. Burada meselenin özü, kendi sanat geleneği içinde yetişen bir şairin yararlanıp ilham aldığı Kur'an-ı Kerim'i anlama ve ondan yorum çıkarma şeklindedir. Sanatkârın İlahî metni anla(t)masının bir müfessirinkinden farklı olacağı tabiidir. Doğal olarak divan şairi oradan edindiği manaları kendi şiir diline uyarlayıp farklı bir söylemle yeniden üretime tabi tutar.

Divan şiirinde şairin âşık olarak sevgili karşısındaki konumu ile, İslam'da kulun Rabbine yalvarıp onun tarafından kabul görme çabası arasındaki şekli benzerlik dikkat çekicidir. İslami inanışta Yaratana karşı kalbi âşık gibi sevgi ile dolu, onun rızası için feda olmaya hazır ideal mümin tavrı, divan şiirinde maşukuna kendini kabul ettirmeye çalışan âşık şairin diline yansımış gibidir. Divan şiiri geleneğinde hayal ve kurgu olarak görülen tutum ve davranışların arka planında dönemin sosyal hayatında önemli bir yeri bulunan dinî inanışların olması mümkün ve muhtemeldir. Sanatlı dil ile ifade edilen tasavvurların üretim kaynağı elbette öncelikle şairlerin zihin ve hayalleridir. Bir şairin söyledikleri, onun bizzat müşahede ettiği dış dünyadan yansıyanlarla bilgi kaynaklarından aldıklarının kendi zihninde ve gönlünde mezc olmuş yorumları olarak değerlendirilebilir. Beyitlerin okuyucu zihninde oluşturacağı çağrışım ve hayaller de sanatkârın yorum gücü ve ibda yeteneğiyle alakalıdır.

Diğer bazı İslam sanatlarında olduğu gibi divan şairlerinin Kur'an'dan yararlanmaları, eserlerine estetik özellik katmak ve güzellikte kaliteyi yükseltmek olarak da düşünülebilir. Zira "Klasik şiirimiz en yüksek estetik formu, şiirsel güzelliğin dinî hakikatle ahenkli bir bütünlüğe kavuşturulduğu yerde görür" (Koç 2009: 170).

Şairlerin ayetlerden öğrendikleriyle dinî bir değer üretip eserlerine bunları yansıtması ve böylece Kur'ani bir muhtevayı insanlara aktarması, kutsal kitabımızın şiir/sanat yoluyla İslam kültürüne bir katkısı, onu zenginleştirmesi olarak da görülebilir.

2-Ayetlerin Yansıdığı Beyitler

Kur'an-ı Kerim'deki manaların şiir metinlerine yansıtılması, lafzî iktibasların dışında ayetlere telmih ya da onların tevili¹ şeklinde de düşünülmüş; şairlerin zihninde oluşan anlam irtibatının beyitlerde izleri görülmüştür. Şiir metinleriyle ayetler arasındaki ilişkinin tespiti bazen yoruma açık olsa da, genel olarak Kur'anî manaların beyitlerde yansıtıldığı, şairlerin bazen belli ayetleri hatırlatacak şekilde manzume yazdıkları görülür. Bir şairin, metnini kaleme alırken belli bir ayetteki manayı düşünmesi ve o ayeti çağrıştıracak irtibat noktalarını kelimelerin arasına yerleştirmiş olması mümkündür. Herhangi bir mısra veya beytin İlahî kelamdan belli bir konuyla ilgili ayeti hatıra getirmesi, şairinin o ayetle zihnî irtibat kurduğunu, ayeti bütün olarak yansıtmasa da ondaki bazı manaları sanatın diline dönüştürerek şiir metnine taşımış olduğunu gösterir. Burada verilecek örneklerde görüleceği üzere, bir beyitte dile gelen mananın benzeri Kur'an-ı Kerim'de ibare veya işaret olarak konu edilmiş olduğundan, okuyucunun zihni iki metin arasında çağrışım yoluyla bir münasebet kurabilmektedir. Beyit-ayet ilişkisine dair edebiyatımızın her alanından örnek vermek mümkün ise de burada konuya ilişkin örnek beyitler klasik şiirimizin en yaygın teması olan "aşk-mey" çerçevesinde verilecektir.

¹ "tevil" terimiyle kastımız, kelimenin tefsir ilmi çerçevesinde tartışmasını yapmak değildir. Dinî anlamda kelimenin tefsir ile ilişkisi ve farkı ilgili kaynaklarda izah edilmiştir (Geniş bilgi için bk. "Te'vil" DİA, C.40). Burada tevil ile anlatılmak istenen, şairlerin şiirlerinde dile getirdiği Kur'ani bilgilerin bazı ayetlerin şiirsel yorumu olabileceğine işaret etmektir.

Kelam ilmine göre bu âlem ve içindekilerin yaratılma sebebi Allah'a kulluktur. Şairler, “*Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.*” (Tûr 52/56) ilahi hükmünü çoğu kez “aşk” gerekçesine bağlamışlardır.

Ârif ol sevdâ-yı aşk inkârın etme ey hakîm
Kim vücûd-ı halktan ancak bu sevdâdır garaz (Fuzulî, Gazel 138/6)

Kâmil insanın aynı zamanda âşik olması gerektiğini düşünen şair, yaratılış hikmetini Kur'an ile çelişen bir gerekçeyle değil, onun bir yorumu olarak da düşünülebilecek olan “aşk” ile açıklamıştır: “Ey hikmet sahibi kişi, arif ol ve sakın aşkı inkâr etme. Çünkü mahlukatın var olma sebebi aşktır.” Tasavvufun etkisiyle oluşan bu anlayışa göre, Allah gizli bir hazine iken bilinmeyi murat etmiş ve mahlukatı (insan) kendisini tanısınlar/sevsinler diye yaratmıştır. Sofilerin buradan çıkardıkları anlayışa göre insanın yaratılışı bir “aşk hikâyesidir.” Hz. Allah sevgisiyle bu âleme tecelli etmiş, bunun sonucunda bütün varlıkların her zerrisi aşkın izleriyle dolmuştur. Hakikat-i Muhammediye de denilen bu ilk tecelli, mutasavvıfların aşk konusunda geliştirdikleri bütün görüşlerin mihver noktası olmuştur (Uludağ 1991: 13). Kudsî hadisteki “sevme/isteme” (ahbebtü) ibaresi, sofilerin ve şairlerin dilinde sıkça tekrarlanarak zamanla yaratılışı izah eden bir geleneğe dönüşmüştür. İnsanoğlunun dünyaya sevmek için geldiğini söylemek, hadis-i kudsîye atıf olduğu gibi üstteki ayetin bir nevi serbest tercümesi/yorumu gibidir. Şair beytini yazarken Kur'an'daki müttaki kulların vasıflarını bildiren pek çok ayeti hatırlamış olmalıdır. Hak Taalâ'nın kullarından istediği “takvalı olma” hâli şiir dilinde “âşik olma” anlayışına dönüştürülünce, “salih mümin” tanımlaması da aşk ile ilişkilendirilerek yapılmaya başlamıştır. Şairlerin bu kabil manzumeleri hakikatin şiir diliyle ifadesi, hatta böyle düşünmeyen aşk inkârcılarını (zahitler) doğruya çağırarak da anlaşılabilir.

Şiirde çokça geçen “elest” teriminin Kur'an'da yer aldığı malumdur. İlgili ayetteki (A'râf 7/172) bilgiye göre Hak Taalâ ezelde ruhlara “*Ben sizin Rabbiniz değil miyim?*” diye hitap ettiğinde ruhlarımız evet anlamında “belâ” cevabını vermişlerdi. Cenabı Hakk'ın, yarattığı bütün insanların ruhlarından söz aldığını beyan ettiği ayet İslam âlimlerince farklı şekillerde anlaşılıp tefsir edilmişse de (bk. Bezm-i Elest, Dîa C. 6), şairlerin dilinde mahiyet değiştirmiş; onların bu âlemdeki aşklarının başlangıç noktasını oluşturmuş ve “sevgili”ye zaten ezelden beri meftun bulduklarını belirtmenin vesilesi sayılmıştır. Sevgiliyi o günden beri sevme anlayışının edebiyatımızda yaygın bir söylem hâline gelmesi, “elest” ayetinin zihinlerde oluşturduğu çağrışımla ilgilidir. Bu konuda yazılan beyitler ayeti hatırlatmaktan (telmih) başka, üretilen nice mecazların da ifade vesilesi olmuştur.

Ey hoş ol günler ki ruhsârın bana manzûr idi
Çeşm-i ümmîdim çerâğ-ı vasıldan pür-nûr idi (Fuzulî, Gazel 281/1)

“Ey güzel, senin yüzüne baktığım o günde ümit gözüm sana kavuşma çerağından nurlanmıştı” şeklinde düz yazıya çevirebileceğimiz beyitte, şairin sevgiliyi ilk gördüğü gün ona tekrar kavuşacağını ümidinde olduğunu söylemesi, onun aslında mahşer günü bütün insanlığı Rabbinin huzurunda toplanacağı (Âl-i İmrân 3/158; En'âm 6/51, 72, 128; Sebe 34/40; Ahkâf 46/6) bilgisinden hareket ettiğine işaret eder. İslam inancında kıyamet sonrası dirilip hesap için mahşerde toplanma ve layık olanların onu görebileceği bilgisi, şiir dilinde ezelde görülüp hayran olunan “sevgili”ye geçici dünya ayrılığından sonra tekrar kavuşma anlayışına dönüşmüştür. Divan şiirinde “elest” meclisine dair ne kadar söz söylenmişse, muhtemelen ilgili ayetlerdeki bilgilerden (ve ilgili hadislerden) hareketle yapılmış olan yorumlardır.

Şeyh Galib ezel meclisine telmihte bulunduğu bir beytinde, “taksimât” yapılırken kendi payına “aşk”ın düştüğünü söylemiştir. Şairane söylenen bu beyit, kaderle ilgili bazı ayetlerle birlikte düşünülürse daha iyi anlaşılır.

O zamân ki bezm-i cânda bölüşüldü kâle-i kâm
Bize hisse-i muhabbet dil-i pâre pâre düşdü (Ş. Galib, Gazel 345/2)

“Ezelde o can meclisinde istek ve arzular bölüşülürken bize muhabbet hissesi ve parça parça olmuş bir gönül düştü.” diyen Galib, ezelde her insanın (varlıkların) kaderlerinin takdir edilmesine işaret etmiş, konu ile ilgili şu ayetleri akla getirmiştir: “Şüphesiz Biz her şeyi bir ölçüye göre yaratmışızdır.” (Kamer 55/49); “Ey Muhammed! Rabbinin rahmetini onlar mı taksim edip paylaşıyorlar? Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında Biz taksim ettik.” (Zuhruf 43/32). Beyitte şairin söylediği “muhabbet hissesi” ayetlerde Allah’ın takdirinin her şeyin belirleyicisi olduğu gerçeğiyle ilişkilendirilmeden tam anlaşılabilir. Galib, aşkla ilgili burada yaşadıklarının ezeldeki “bölüşme ve pay” sonucu olduğunu söylediye de dinî bilgi olarak bu yanlış sayılmaz. Galib’in şiirsel dili, ayetlerdeki ezeli hakikatlerin öyle söylenmesini gerektirmiş; inançla ilgili sahit bilgi sanatlı bir üsluba bürünmüştür. Sonuçta şairin söylediği, her bir canlının (varlığın) kaderinde kayıtlı olanları dünyada yaşayacak olmasıdır.

Divan şiirinde insana bakış, Kur’an-ı Kerim’de bu varlığın şeref ve saygınlığına dair anlatılanlarla mütenasiptir. Pek çok ayette insanın yaratılış safhası ile ilgili verilen bilgilerin hepsi şiirde konu edilmemiş, daha çok onun canlılar içinde Allah’ın cemal sıfatına ve tecelliye mazhar, yeryüzünde “halife” kılınmış müstesna bir varlık olması gibi özelliklerine vurgu yapılmıştır. Bu konuda çok bilinen “Biz insanı en güzel şekilde yarattık” (Tîn 95/4) ayetinde “ahsen-i takvîm” ifadesiyle tavsif edilen insanın değeri, Galib’in

Hôşca bak zâtına kim zübde-i âlemsin sen
Merdüm-i dîde-i ekvân olan âdemsin sen (Tercî-i Bend 1/4)

beytinde “zübde-i âlem” ibaresiyle belirtilmiştir. Şiirin tamamına yayılmış olan insan tanımlaması, metinde Kur’ani bir yorum gibi veciz olarak sunulmuştur: “Sen varlığın özü olan kendine hoş bir nazarla bak. Sen bütün varlık âleminin göz bebeğisin.” Ayetteki “ahsen-i takvîm”e dil bakımından tam karşılık değilse de “zübde-i âlem” nitelemesinin o manayı akla getirdiğini ve bu ayetle birlikte kâinatın her şeyin insanın hizmetine verildiğini bildiren başka ayetlere (Bakara 2/29; Câsiye 45/12-13) de bir telmihte bulunduğunu, en azından o ayetlerden ilham alındığını söylemek mümkündür.

Âleme “aşk” gözlüğüyle bakan şairler, işret sofrası ve meyi de mısralarından eksik etmezler. Aşk ve mey konulu manzumelere tasavvufî açıdan bakıldığında temelinde yine tevhit akidesi fark edilir. Şiirdeki bazı “işretli” sözlerin asıl maksadı ve arka planı irdelendiğinde ilahi kelama bir yönlendirme olduğu görülür. Mesela Bâkî’nin “Yârin aşkıyla kâinat işret hâlinededir; bu sofrada gökyüzündeki yıldızlar meze, şafak içki, felek saki, hilâl de kadeh olmuş.” mealindeki beytinde, sayılan bu gök cisimlerine “işret zevki” ifadesiyle atfedilen hâli, Allah’ı vecd ile tespih etmenin şairane bir yorumu olarak düşünmek mümkündür:

Bâkiyâ işrettedür aşkıyla yârun kâ’inât
Nukl encüm mey şafak sâkî felek sâgar hilâl (Bakî, Gazel 293/5)

Beyit yeryüzünde ve gökyüzünde bulunan mevcudatın Cenabı Hakk'ı tesbih ettiklerine dair ayetleri (Haşr 59/1; Saf 61/1; Cuma 62/1) hatırlatmaktadır. Yerde ve göklerde bulunan mevcudatın tesbihleri şairin dilinde işret kelimesiyle ifade edilmiş, esasen şair de Kur'an ayetlerine muhalif bir şey söylemek niyetinde olmamıştır. Kitabın "tesbih" diye nitelediği hâl, şiirde "zevk ve işret" mecazına bürünmüş görünmektedir.

Bakî'nin bir başka gazelinde de mey ile kast edilenin, zahirî anlamının çok ötesinde insanın kalp temizliği ile alakalı olması, bizi yine Kur'ani bilgilere yöneltmektedir. Şair beytinde meye ilişkin şöyle der:

Meyden safâ-yı bâtın-ı humdur garaz hemân
Erbâb-ı zâhir anlayamazlar murâdımız (Bakî, Gazel 192/5)

"İçkiden maksat şarap küpünün içinin safâsıdır. Ama dıştan bakanlar bizim kastettiğimiz manayı anlayamazlar." Beyitte şaraba ve şarap küpüne yüklenen anlam akla fiilî/fizikî sarhoşluğu getirmez. Şair mutasavvıf olmasa da, tasavvufî bakış açısıyla "mey"e din ile çelişmeyen, kişinin iç âlemini kirlere temizlemesi ve orayı güzelleştirmesi (safâ-yı bâtın-ı hum) şeklinde düşünebileceğimiz bir anlam yakıştırmıştır. Günah kirinden temizlenen kalbin safa ile dolarak nura kavuşması, manen doyuma ulaşip huzur bulması kast edilmiş olabilir. Beytin bu şekilde anlaşılması, kelimelerin zımnında dinî kaynaklardan izler taşımasıyla mümkündür. Şair, zahirî bakışla doğru anlayamayan ama derununda manevî arınma ve gönül hoşluğu olarak düşündüğü kelimeleri, Kur'an'da Müslümanların imanlarını tahkim eden, onları ebedî huzura kavuşturacak amelleri gösteren İslami terimlerle (zikir, nur, hub vs.) ilişkilendirerek kullandığı düşünülebilir.

Maşuk olarak sevgilinin kıymeti âşıklar nazarında çok yüksektir. O her fedakârlığa layık, üstünde başka bir değer olmadığı, sonsuz derecede güzel bir varlıktır. Şairler bu muhayyel sevgiliye o kadar odaklanırlar ki, onun yanında hiçbir nimet söz konusu edilmez. Divan şiirinde adı sıkça geçen zahitlerin din anlayışlarını beğenmeyen şairler rint edasıyla, sadece sevgiliye tahsis ettikleri vuslat zevkini zedelemesin diye başka güzel(lik)lere iltifat etmezler. Beşerî açıdan bakıldığında da sevgilinin güzelliği ile mütenasip olan bu "aşk" duygusunun, İslami kaynaklardan bildiğimiz "sıdk/ihlâs" kavramıyla yakın alakası vardır. Kimliği mevhum sevgiliden bahseden şair, onun güzelliği ile meşgulken gayriya iltifatın yanlış olduğunu şöyle söyler:

Yâr hüsnün zikr ederken cenneti anmaz gönül
Söylemez dünyâ sözün şol kimse kim Kur'ân okur (Necatî, Gazel 196/3)

Beytin ikinci mısraında "Kur'an okunduğu zaman ona kulak verin, dinleyin ki rahmet olununuz." ayetine (A'râf 7/204) telmih vardır. Şair İlahi kelamın kıymetini ve ona riayet etmeyi hatırlattığı gibi, yârin cemalinden bahseden kişinin o varken cenneti bile anmaması gerektiğini söyler. Sevgiliye rağbeti vurgulamak isteyen şair ayette belirtilen mananın gücünden istifade etmiş, cennet nimetine tercih edilecek "cemâl" in üstünlüğünü nazara vermiştir. Beşerî aşkta sevgiliye rağbet edilirken başka güzellerden uzak durmanın aşkın bir kuralı olduğu herkesçe bilinir. İnsanın aklen ve hisslen doğruluğunu kabul edebileceği bu tercih "İlahi Sevgili" de söz konusudur. Kur'an'da cennet nimetleri sayılırken "cemâl" nimetine de işaret edilir. Orada Allah'ın sunduğu sayısız nimetler içinde en üstünü olan İlahi cemali seyretmenin mümkün olması (bk. Rû'yetullâh, DİA, C. 35, s. 311; Cennet, DİA, C. 7, s. 379), şairlere sevgili tasvirinde ilham vermiş olmalıdır.

Şairlerin bu bağlamda yazdıkları binlerce beyitte fani güzel(lik)leri reddederek sevgilinin kendisine rağbet etmelerinin arka planında şu ayetlerden aldıkları manalar olduğu söylenebilir: “O gün bir takım yüzler Rablerine bakıp parlayacaktır.” (Kıyâme 75/22-23); “Hayır; doğrusu onlar o gün, Rablerinden yoksun kalacaklardır.” (Mutaffifin 83/15). “Büyük sevgili”den kinaye olarak, şairler yârin cemaline bakmayı, hatta onun “kûy”una yakın olmayı canlarına minnet bilmişler, her fırsatta başka güzel(lik)lerden istisna ederek ondan gayriye (masiva) değer vermediklerini sıkça dile getirmişlerdir. Benzer bir tercihi Şeyhulislam Yahya da belirtir. İbadetlerini sadece şekilde bırakanların Kâbe’nin binasına gideceklerini, kendisinin ise sevgilinin bizzat kendisini hedeflediğini zahit-âşık mukayesesi üzerinden anlatır:

Hâcınun maksûdı Ka’be bana kûyundur garaz
Fikri cennet zâhidün uşşâka rûyundur garaz (Ş. Yahya, Gazel 167/1)

Bu kabil beyitler, divan şiirinde zahitlerin anlayışlarına mukabil, şairlerin daha doğru olduğunu düşündükleri Sevgilinin aşkının (rızâ-i İlahi) önemine yaptıkları vurguyu göstermektedir. Divan şairlerinin zahitlere karşı bir tutum almalarının temelinde, onların Kur’an’da pek çok ayette vurgulanan ihlâsın önemini bilmeleri ve şiirde “imani hakikate ulaşmamış, samimiyetsiz, ilim ve imanı dış görünüşüyle anlayan, her işin dış kabuğunda kalan, dini konularda anlayışı kıt, riyakâr kaba sofu” (Pala 1989 : 531) olarak kurgulanan zahitlerin ve zahitliğin aşka uzak bir anlayışı temsil ettiğini düşünmeleri olsa gerektir. Şu beyit de buna güzel bir örnektir:

Mescidde riyâ-pîşeler itsün ko riyâyı
Meyhâneye gel kim ne riyâ var ne mürâî (Ş. Yahya, Gazel 432/1)

Beyitten anlaşıldığına göre Yahya’da zahide ve onun devam ettiği mescide karşı tenkitçi ve güvensiz bir duygu hakimdir. Zahir anlamıyla camiye ve namaza bu kadar ters görünen benzeri bakış sahiplerinin görüşlerinin temelinde dinî dayanaklar olmalıdır. Müminler için ibadetlerde “ihlâs” çok önemli olup içine riya karışan bütün amellerin boşa gideceği ve cezaî sorumluluk getireceği bilinen bir husustur (bk. “İhlâs”, DİA, C. 21, s. 535). Şairler, konuya ilişkin onlarca ayet ve hadisten aldıkları ilhamla riyakârlığı şiirde kurgulanan bir tip üzerinden yermişler ve onun her davranışını itici bulmuşlardır. Bu gibi kişileri kınamada mesela şu ayetler yol göstericilik yapmış olabilir: “Vay o namaz kılanların hâline ki onlar kıldıkları namazdan gafildirler. Onlar gösteriş yaparlar.” (Mâ’ûn 107/4,5,6). Beyitte Yahya, “Riyakârlar bırak mescide gidedursunlar, (ey sevgili) sen meyhaneye gel, orada riya da yok riyakâr da.” demekle, aslında samimiyetten uzak, gösteriş için yapılan bütün fiillerin yanlışlığını dile getirmiş olmaktadır. Belki biraz da “cesurca” söylenen bu gibi beyitler, dinî kaynaklardaki metinlerle kastedilen manaların şiire uyarlanmasıdır.

Dinimizde Allah’a ibadet/secde etmek esastır. Mutlak güzel olarak ifade edilen Cenabı Hak secde için kullarına Kâbe’ye dönmeyi farz kılmıştır. Divan şairlerinin şiirlerinde biraz soyutlaştırdıkları sevgili metafizik bir anlayışla mısralarda yer alıp ona ulaşmak âşıklar için hedef olunca, aşk ile dönülecek yön de sevgilinin cemali kabul edilmiştir. Aşk inanisinde mihraba doğru secde etme işi zahitlere bırakılmış, esas mihrabın sevgilinin kaşı olduğu vurgusu yapılmıştır. Beyitlerde sevgiliyi remz eden kelimeler, şairlerin aşkta samimiyet ve adanmışlığı onlarla ifade etmelerine vesile olmuştur. Şu beyit buna bir örnektir:

Zâhidâ sen kıl teveccüh gûşe-i mihrâba kim
Kible-i tâ’at ham-ı ebrû-yi dilberdir bana (Fuzulî, Gazel 15/6)

“Ey zahit, sen namaz için mihrap yönüne dön, benim kiblem sevgilinin kaşının kıvrımıdır.” Kible olarak mihrap köşesine dönmeyi şair zahide layık görmüş, kendisi ise Hakk’a ibadet için yârin kavisli kaşını kible kabul etmiştir. Beytin zahirî anlamıyla fıkha göre izahı zor olsa da, ibadetlerde ihlas ve samimiyetin geçerli olduğuna inanan şair “tâ’at kiblesi” ifadesiyle esas makbul olana şiir diliyle dikkat çekmektedir. Zahidin namaz kılma samimiyetine güvenmediğinden sadece şeklen ibadet eder görüldüğünü, kendisinin ise hakiki kible olan sevgilinin bizzat kendisine (ham-ı ebrû-yi dilber) yöneldiğini şiirde yaygın bir anlayış olarak dile getirmiştir.

Divan şiirinde sevgi odaklı bütün söylemlerde şairler -bazen fikhî bilgi ile zahiren çelişme pahasına- daima samimi aşkı, dolayısıyla sevgilinin bizatihi kendisini önemseyip konu etmişler; onun dışındaki düşünce ve varlıkları adeta değersizleştirmişlerdir. Bu kabil söyleyişler genellikle tasavvufî düşüncenin geniş yorum imkânıyla olmuştur. Divan şiirinin tasavvuftan büyük oranda yararlanmış ve etkilenmiş olması, şairlere özellikle aşk konusunda fikhî kurallardan olabildiğince bağımsız, farklı yorum ve anlayışlarla metin kurma imkânı vermiştir. Mesela tasavvuftaki tecelli anlayışından bahseden beyitlerde de bunu görmek mümkündür. Âşık kimliğiyle yazan şairler, sahip oldukları yoğun aşk duygusuyla baktıkları her yerde sevgilinin cemalini seyrettiklerini, gözlerinin ondan başkasını görmediğini söylerler. Sevileni her yerde hayal etme duygusu beşerî bir hâl olarak yaşanabilirse de, tasavvufta “müşahede” ancak İlahî aşk ile mümkündür. Şu beyitte şair “Sen her baktığın ve her gittiğin yerde Allah’ı, O’nun cemalinin tecellisini gör.” tavsiyesinde bulunmuştur:

Her neye kim bakar isen anda sen Allâh’ı gör
Kancaru kim azm kılsan *semme vechullâhı* gör (Nesimî, Gazel 101/1)

Beyitte geçen “semme vechullâh” ibaresi, Allah’ın meşcedlerine mani olmanın kötülüğünden bahsedildikten sonra, her yerde O’na ibadet edilebileceğini, nereye dönülürse orada Hakk’a yönelişin mümkün olduğunu belirten ayette geçmektedir: “Doğu da batı da Allah’ındır, nereye dönerseniz Allah’ın yönü orasıdır.” (Bakara 2/115). Bütün cihetlerin Allah’ın olduğu, her yerde O’na secde edilebileceği hatta zaruret hâlinde başka yöne de namaz kılınabileceği (Özel: 367) hususu fikhî bir bilgidir. Allah’ın her yerde ibadete layık olduğunu belirten ayetin ilgili kelimesi, şairlerin âşık oldukları sevgiliyi her yerde hissedip görebildikleri düşüncesine kaynaklık etmiş; beşerî veya İlahî aşkı konu edinen pek çok şairin söylemi hâline dönüşmüştür. Her an olağanüstülüklerin cereyan ettiği kâinatta herkese görülmeyen bazı oluşları fark edebilmek kişinin manevi derecesi ile alakalıdır. Aşk ile meşgul olan bazı şairler de kendilerinin bu tecelliye mazhar olduklarını var sayarak beyitlerinde “cema”i görmekten bahsetmişlerdir. Tecelli tasavvufta “Hakk’ın varlığının çeşitli mertebelerde zuhur etmesi, sâlikin keşf yoluyla bu zuhuru idrak etmesidir.” (Ceyhan: 2011: 241). Marifet yolunda ilerleyenlerin âlemdeki manevî güzellikleri seyretmesi (müşahede), İlahî nurlara gark olma zevki, seven her şairin teorik olarak bildiği bir husustur. O hâli yaşasın veya yaşamasınlar, pek çok şairin sevgililerini baktıkları her yerde gördüklerini söylemeleri, genel tasavvuf bilgisinin yanında belirtilen ayetle kurulan zihnî irtibatın sonucu olmalıdır.

SONUÇ

Kur’an-ı Kerim’in metninde yer alan, manasına dâhil olan bütün bilgi ve delâletler şairlerin ilgi alanına girmiştir. İlahî hükümler, peygamber kıssaları, ahlaki meseleler, inanç, tefekkür ve varlık algısı gibi pek çok husus şiire konu olmuş; İlahî kelamın sözleri ve manaları şairler tarafından şiire yansıtılmıştır. Kur’an’ın belâgat yönü, onların

manayı lafza dökerken sanat icra etmelerine örneklik teşkil etmiştir. Klasik edebiyatımızda şairlerin hayal ve duygularını besleyen ayet metinleri şiirin dil ve üslubuna intikal ederken, özünde manası korunmakla beraber yeni bir anlatım şekline bürünüp şiirsel bir eda kazanmakta, hakikat farklı bir görünüm ile söze intikal etmekteydi. Yani Kur'an yorumlanarak sanat diliyle insan idrakine sunulmaktaydı. Böylece İlahî kelamın tevil yoluyla bir başka "anlaşılma" şekli söz konusu oluyordu. Bu durum, esasında nassın insan hayatına yansması ve idrak edilip ondan yararlanılması meselesidir. İlahî hidayet kitabının, o dönemlerde Müslümanların hayatının bütün üretim alanlarında etkili ve belirleyici olduğu, bunun bir göstergesi olarak da İslami sanatlarda ve şiirde yansımalarının görüldüğü anlaşılmaktadır. Kur'an'ın lafzı ve manası şairlerin zihin ve hayallerinde vücut bulmuş, orada yeniden şekillenip farklı bir tarzda ifadeye dönüşmüştür. Onların zihinlerinde elbette Kur'an dışında çeşitli bilgi, hayal ve duygular bulunuyordu. Ne var ki düşünce ve zihniyetleri temelde İslam ile şekillendiği için, ondan bağımsız bir düşünce inşa etmemişler, şiire neyi konu etmişlerse, onu İlahî kelamın etkisiyle yorumlayıp değerlendirmişlerdir. Divan şairlerinin kendileri mutasavvıf olsun veya olmasın, ayetlerle iribatlı bu "yorumlu" söylemleri şiiri hikmet ve hakikatle buluşturmuş, asırlar boyunca benimsenerek sözün tesir gücünü arttırmıştır.

KAYNAKÇA

- Akün, Ömer Faruk (1994). "Divan Edebiyatı". *İslam Ansiklopedisi*. C. 9. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 389-427.
- Akyüz, Kenan (1990). *Fuzulî Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ayan, Hüseyin (2015). *Nesimî Divanı*, Ankara: TDK Yayınları.
- Ayvazoğlu, Beşir (2000). "İlmü'l-cemâl". *İslam Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 146-148.
- Ayvazoğlu, Beşir (1989). *İslam Estetiği ve İnsan*. İstanbul: Çağ Yayınları.
- Banarlı, Nihat Sami (1971). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*. C. 1. İstanbul: MEB Yayınları.
- Ceyhan, Semih (2011). "Tecellî". *İslam Ansiklopedisi*. C. 40. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 241-243.
- Çağrı, Mustafa (1988). "Âhenk". *İslam Ansiklopedisi*. C. 1. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 515-524.
- Çavuşoğlu, Mehmet (1986). *Divan Şiiri, Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı II (Divan Şiiri)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Durmuş, İsmail (2010) "Şiir" (Arap Şiiri). *İslam Ansiklopedisi*. C. 39. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 144-161.
- Gibb, E.J.W. (2011). *Osmanlı Şiirinin Sultanları*. çev. Ali Çavuşoğlu. Ankara: Laçın Yayınları.
- Holbrook, Victoria (1999). "Alegorinin Ölümü Hüsn ü Aşkın Özgünlüğü". *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler*. ed. Mehmet Kalpaklı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İsmail Farukî-Lamia Farukî (1991). *İslam Kültür Atlası* (çev. M. O. Kibaroglu - Z. Kibaroglu), İstanbul: İnkılap Yayınları.

- Kavruk, Hasan (2001). *Şeyhulislam Yahya Divanı*. Ankara: MEB Yayınları.
- Koç, Turan (2009). *İslam Estetiği*. İstanbul: İsam Yayınları.
- Köprülü, Fuat (1989). *Türk Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Anlamı* (1972). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kurnaz, Cemal (1997). *Türküden Gazele*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Küçük, Sabahattin (2015). *Baki Divanı*, Ankara: TDK Yayınları.
- Okay, M. Orhan (1994). "Edebiyat". *İslam Ansiklopedisi*. C. 10. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 395-397.
- Okay, M. Orhan- Kahraman, Alim (2010). "Şiir" (Türk Edebiyatı). *İslam Ansiklopedisi*. C. 39. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 144-161.
- Okçu, Naci (1993). *Şeyh Galib Divanı I*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Okuyucu, Cihan (2004). *Divan Edebiyatı Estetiği*. İstanbul: LM Yayınları.
- Özel, Ahmet (2002). "Kible", *İslam Ansiklopedisi*. C. 25. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 364-370.
- Paçacı, Mehmet (2002). "Kur'an". *İslam Ansiklopedisi*. C. 26. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 383-422.
- Pala, İskender (1989). *"Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü"*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tarlan, Ali Nihat (1992). *Necati Divanı*. İstanbul: Akçağ Yayınları.
- Uludağ, Süleyman (1991). "Aşk". *İslam Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 11-21.

